

УДК 347.44

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.2.34>

ВИДИ ОБМЕЖЕНЬ СВОБОДИ ДОГОВОРУ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ

Расько Юлія Олександрівна,

orcid.org/0000-0002-2783-4078

аспірантка кафедри цивільного права № 2

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Проаналізовано поняття та види обмежень свободи договору. Встановлено, що до змісту принципу свободи договору входять, зокрема, свобода особи вільно вступати у договірні відносини, самостійно обирати контрагента, самостійно визначати структуру і вид договірної зв'язку. У статті проаналізована необхідність законодавчого обмеження свободи договору. Встановлені межі свободи договору не можуть вичерпати зміст свободи, адже для приватної особи діє загальнодозвільний принцип правового регулювання. Зазначено, що обмеження свободи договору – це встановлені ЦК України чи іншим актом цивільного законодавства межі, які є обґрунтованими, справедливими, пропорційними, визначають правомірність дій з метою гарантування балансу публічних інтересів та інтересів учасників зобов'язальних відносин.

Вступ України до Європейського Співтовариства можливий, зокрема, за умови реформування та приведення у відповідність економічних та приватних правовідносин. Автор досліджує види обмежень свободи договору імперативними нормами за законодавством України та порівнює правове регулювання обмежень свободи договору та їх видів за законодавством європейських держав (Франції та Німеччини).

Аналізуються допустимі обмеження у DCFR. Робиться висновок, що допустимі обмеження у DCFR повною мірою відображають європейський підхід гарантування максимальної свободи договору, але при цьому містять обґрунтування для застосування ряду обмежень з метою гарантування справедливості, запобігання певним формам дискримінації чи зловживанням домінуючим становищем, забезпечення захисту прав та інтересів слабшої сторони договору (у тому числі споживачів), балансу суспільних та приватних інтересів та створення основи для економічного розвитку.

На підставі проведеного аналізу концептуальних праць, положень законодавства обмеження свободи договору поділено на такі види: загальні обмеження (встановлені загальними засадами цивільного законодавства) й спеціальні обмеження договірної свободи (вимоги законодавства у сфері окремих видів договорів, в яких стороною є фізична особа). Доводиться необхідність законотворчих підходів щодо визначення та класифікації обмежень свободи договору за цивільним законодавством України.

Ключові слова: свобода договору, обмеження, принцип, договір, правовідносини.

Rasko Yuliia. Types of restrictions on the freedom of contract under the laws of Ukraine and European countries

The concepts and types of restrictions on freedom of contract are analyzed. It has been established that the content of this principle is manifested, in particular, in the freedom of the individual to freely enter into contractual relations, independently choose a counterparty, independently determine the structure and type of contractual relationship. The article analyzes the need for legislative restriction of freedom of contract. The established limits of freedom of contract cannot exhaust the content of freedom, because for a private person the general permissive principle of legal regulation operates. It is noted that the restriction of freedom of contract is the boundaries established by the Civil Code of Ukraine or another act of civil law, reasonable, fair, proportional, determine the legality of actions in order to guarantee a balance of public interests and the interests of participants in binding relations.

Ukraine's accession to the European Community is possible, in particular, under the condition of reforming and harmonizing economic and private legal relations. The author explores the types of restrictions on the freedom of contract by imperative norms under the legislation of Ukraine and compares the legal regulation of restrictions on the freedom of contract and their types under the legislation of European states (France and Germany).

Permissible restrictions in DCFR are analyzed. It is concluded that the allowable restrictions in the DCFR fully reflect the European approach to guaranteeing maximum freedom of contract, but at the same time contain the rationale for applying a number of restrictions in order to guarantee fairness, prevent certain forms of discrimination or abuse of dominant position, and ensure the protection of the rights and interests of the weaker party. contracts. (including consumers), balancing public and private interests and laying the foundation for economic development.

Based on the analysis of the conceptual works, the provisions of the legislation, restrictions on the freedom of contract are divided into the following types: general restrictions (established by the general principles of civil law) and special restrictions on contractual freedom (legal requirements in the field of certain types of contracts in which an individual is a party). There is a need for legislative approaches to the definition and classification of restrictions on freedom of contract under the civil legislation of Ukraine.

Key words: freedom of contract, restriction, principle, contract, legal relationship.

Із набранням чинності ЦК України законодавча позиція сформована і відображує напрацювання доктрини цивільного права, зокрема свобода договору є третьою засадою цивільного законодавства, що міститься у третій статті [1]. Свобода договору є і принципом, і елементом сутнісної системи «свобода людини». Свобода трансформована у принцип реалізується у механізмі правового регулювання, у тому числі цивільно-правових нормах, правах учасників цивільних відносин, механізмі цивільно-правового захисту.

Проблематиці свободи договору у юридичній літературі було присвячено чимало робіт. Найбільш основоположні дослідження з даного питання зробили: Белых В.С. [2], Горев В.О. [3], Брагинский М.І. [4], Вітрянский В.В. [4]. Голубева Н.Ю. [5], Воловик О.А. [6], Полич С.Б. [7], Сергієнко В.В. [8], Півовар Д.П. [8], Василенко М.Є. [9] та інші. Проте на даний момент відсутні актуальні дослідження щодо обмежень реалізації принципу свободи договору в цивільних правовідносинах.

Вивчення основних проблемних питань та видів обмежень свободи договору. Дослідження світових тенденцій функціонування видів обмежень свободи договору, аналіз правових засад та проблематики обмежень свободи договору за законодавством України та зарубіжних країн.

Сторони цивільних правовідносин самі визначають, укласти їм договір чи ні

й з ким із контрагентів вступати у договірні правовідносини. Як виняток із цього правила законом можуть встановлюватися певні обмеження, наприклад, щодо вибору контрагентів, при обранні форми договору, імперативні приписи щодо умов укладання певних видів договорів тощо.

К.Ю. Герман зауважує, що межі свободи можуть встановлюватися виключно у правовому законі, який сприяє загальному добробуту демократичного суспільства, а також що жодний перелік прав не може вичерпати зміст свободи, адже для приватної особи діє загальнодозвільний принцип правового регулювання [10, с. 121]. Межі свободи договору, на думку О.В. Басая, можуть визначатися нормативними актами, звичаями ділового обороту, інтересами суспільства, слабших сторін у зобов'язаннях, кредиторів, а дії сторін договору повинні ґрунтуватися на розумності, справедливості та добросовісності [11, с. 125]. Вважаємо, що термін «обмеження свободи договору» передбачає звуження обсягу правомочностей учасників зобов'язальних правовідносин шляхом визначення правових меж для вчинення ними правомірних дій.

Обмеження свободи договору – це встановлені ЦК України чи іншим актом цивільного законодавства межі, які є обґрунтованими, справедливими, пропорційними, визначають правомірність дій з метою гарантування балансу публічних інтересів та інтересів учасників зобов'язальних відносин.

Щодо видів обмежень свободи договору, то зустрічаються різні підходи. Так, В. Никифорак на основі аналізу положень цивільного права України доходить висновку про виділення двох груп обмежень, а саме: 1) обмеження щодо укладення договору (тут вчений як приклади наводить законодавчі норми про покладення на особу обов'язку укласти цивільно-правовий договір в певних випадках, наприклад, при укладенні таких договорів, як договір приєднання, за державним замовленням, публічного, типового та попереднього договору); 2) обмеження щодо виду, форми та змісту договорів [12, с. 105].

Віктор Ладиченко, Ірина Кравцова вважають, що основним правовим засобом обмеження свободи договору є імперативні норми, які не дозволяють сторонам приймати самостійні рішення, а також виділяють такі види обмежень: 1) обов'язковість укладення договору для певної сторони; 2) заборони щодо укладення окремих видів договорів для визначених суб'єктів; 3) обмеженість участі однієї із сторін у визначенні умов договору; 4) встановленість на рівні закону приписів щодо умов договору; 5) вимога узгодженості умов договорів з типовими; 6) закон містить механізм укладення договору, який включає попереднє узгодження умов (чи дозвіл на укладення, чи вчинення виначених дій до укладення договору). Вказані види обмежень вчені вірно узгоджують із державою та її впливом на договірні відносини. А під вертикальними обмеженнями науковці пропонують розуміти такі, які виникають на основі волі сторін, коли вони добровільно в укладеному правочині обмежують свої подальші дії [13, с. 165]. Водночас ми не зовсім погоджуємося, що такі добровільні обмеження є нехтуванням головного принципу цивільного права – свободи договору. Також певну дискусію викликає назва вказаних обмежень вертикальними, навпаки, обмеження свободи договору з боку держави є вертикальними, а обмеження свободи договору самими учасниками носять скоріш горизонтальний характер.

Інтерес становить регулювання обмежень договірної свободи за законодавством зарубіжних країн. Так, у Франції до загальних меж належать законодавчі положення щодо гарантування «публіч-

ного порядку та доброї моралі». У доктрині *німецького приватного права* серед ключових меж договірної свободи є правові норми, моральні цінності, а також заборона дискримінації. Щодо останнього обмеження, то воно спрямоване на запобігання договірними відносинами дискримінації певних меншин, що ґрунтується на принципі людської гідності.

Відповідно до **європейських підходів свобода договору** може бути обмежена заради гарантування справедливості, наприклад, якщо необхідно запобігати певним формам дискримінації чи зловживанню домінуючим становищем [14].

У «Принципах, Дефініціях і Модельних Правилах Європейського приватного права» (DCFR) зафіксовано допустимі обмеження свободи договору, зокрема:

1) обмеження щодо третіх осіб (згідно з вказаною засадою сторони можуть укласти договір тільки щодо себе, якщо не передбачено інше. Договір може діяти доти, поки він не порушує прав третіх осіб. DCFR містить певні винятки, зокрема, щодо представництва та застереження на користь третьої особи);

2) обмеження щодо шкоди третім особам та суспільству (якщо вказане обмеження буде порушене та матиме місце шкода третім особам чи суспільству, то такий договір може бути визнаний недійсним, навіть якщо його уклали дві рівноправні сторони. Наводиться приклад, що у випадку порушення договором актів ЄС, антимонопольного національного законодавства, що призвело до суспільної шкоди, він має визнаватися недійсним);

3) обмеження у випадку неповної згоди (у випадку коли сторона мала слабші позиції, згода була невилітна або мала місце дезінформація. Наприклад, договір було укладено в результаті помилки або шахрайства, внаслідок примусу чи несправедливого експлуатування, що є підставами для визнання таких договорів недійсними);

4) обмеження, спрямовані на недопущення дискримінації (дискримінація розглядається як особлива антисоціальна форма заперечення договірної свободи, а також людської гідності іншої сторони). DCFR забороняє форми дискримінації за статтю, віком та іншими критеріями, пере-

лік яких є відкритим і дозволяє державам-членам ЄС його розширювати у національному законодавстві);

5) обмеження свободи приховування інформації на переддоговірних етапах (для запобігання таких несправедливостей, як укладення договору під впливом помилки, шахрайства, примусу, експлуатації, важливим є отримання сторонами повної та достовірної інформації. У сучасних умовах сторонам потрібно надати більше інформації, аби з впевненістю можна було стверджувати, що вони повністю поінформовані. Зауважується, що закон повинен передбачати обов'язок надання повної інформації не тільки про основні характеристики товару, послуг, але і щодо інших істотних обставин. DCFR по суті містить механізм, що встановлює класичний захист від помилок із доповненням обов'язку надати контрагенту інформацію, що є вагомою і дозволяє приймати обґрунтовані рішення. Вказане поширюється як щодо договорів із споживачами, так і на суб'єктів підприємницької діяльності. Критерієм вагомої інформації є те, що сторона укладає договір, який би вона не уклала за наявності в неї вказаних відомостей, що є підставою для правового захисту);

6) обмеження приховування інформації щодо умов договору (у DCFR зауважено, що навіть у сучасних умовах має місце практика укладення договорів із відсутністю інформації про умови договору. Класичні форми захисту були сформовані, коли більшість контрактів були простими по змісту. Наразі, з розвитком довгострокових (більш складних) договорів, широким застосуванням типових договорів ситуація змінилася. Стандартні умови зручні, проте не завжди сторони (споживач чи підприємець) повною мірою розуміють зміст. DCFR містить інструменти захисту проблемних контрактів за участі як споживачів, так і суб'єктів підприємницької діяльності;

7) обмеження щодо нерівності на етапі переговорів (типові договори доволі часто призводять до ситуації нерівності контрагентів, оскільки сторона може розуміти стандартні умови договору, бути незадоволеною щодо них, проте не буде мати змоги укласти договір на інших умовах. Найчастіше така ситуація має місце із споживачами, коли підприємець пропо-

нує або погодитися на типові умови або «піти», а можлива і в ситуації, коли контрагентом є «крупний» суб'єкт підприємницької діяльності і він пропонує типові умови «малому» підприємцю. З одного боку, типові умови базуються на свободі договору, з іншого боку, DCFR пропонує збалансований підхід із обережним розширенням за межі *acquis* ЄС);

8) гарантування мінімального втручання (будь-яке обмеження має бути виправданою формою втручання. Тобто DCFR стоїть на позиції гарантування свободи договору і кожне обмеження має мати правомірні підстави та бути необхідним із позиції узгодження із принципом справедливості);

9) обмеження задля гарантування безпеки (можливе також обмеження свободи договору на основі законодавчих норм про добросовісність втручання у чужі справи, про недопустимість безпідставного збагачення, встановлення позадоговірної відповідальності за шкоду, яка спричиняється іншим особам і т.п.);

10) політичні обмеження свободи (свобода сторін поважається, бо це відповідає політичним цілям, але при цьому має гарантуватися доброзичливим учасникам зобов'язань право за наявності розумних підстав для вільних дій);

11) обмеження, спрямовані на захист «вразливих» учасників (DCFR основний акцент робить на захисті такої уразливої групи як споживачі. Рекомендовано у договорах за участі фізичних осіб (споживачів) не передбачати можливості відступати від правил, якщо це завдає їм шкоди. Більшість правил захисту прав споживачів у DCFR походять із *acquis*, тобто вони фактично є частиною права ЄС та національного законодавства держав-членів. За європейських стандартів споживачем визнається будь-яка фізична особа, яка діє переважно з певною метою, що не має відношення до торгівлі, підприємницької діяльності або професії. Крім того, зауважується, що в майбутньому має постати питання і про захист «малого бізнесу». Отож захист уразливої або слабкої сторони є пріоритетом для гарантування справедливості в рамках DCFR);

12) обмеження свободи договору задля сприяння економічному добробуту (DCFR

передбачає можливість обмеження свободи договору, якщо це потрібно для недопущення «провалів» на ринках (наприклад, через «нерівність» інформації, покращення конкуренції та кращого функціонування ринку) [14].

Таким чином, DCFR повною мірою відображає європейський підхід гарантування максимальної свободи договору, але при цьому містить обґрунтування для застосування ряду обмежень з метою гарантування справедливості, запобігання певним формам дискримінації чи зловживанням домінуючим становищем, забезпечення захисту прав та інтересів слабшої сторони договору (у тому числі споживачів), балансу суспільних та приватних інтересів та створення основи для економічного розвитку. Вказане актуально і для України, яка, утверджуючи напрям євроінтеграції,

вносить зміни у різні галузі законодавства, і в умовах рекодифікації ЦК України важливим є врахування європейських рекомендацій.

На підставі проведеного аналізу концептуальних праць, положень законодавства ми можемо виділити загальні обмеження (загальні засади цивільного законодавства, у тому числі принципи розумності та справедливості; положення актів цивільного законодавства, які є обов'язковими для певного виду відносин за прямою вказівкою закону чи в силу їх правової природи; звичаї ділового обороту) та спеціальні обмеження договірної свободи (вимоги законодавства у сфері захисту прав споживачів для всіх договорів, в яких стороною є фізична особа; законодавчі вимоги, які визначають особливі обмеження договірної свободи для окремих правочинів).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n14>.
2. Бельх В.С. Принцип свободи договору в англійському праві: доктрина і судові практики. *Право і політичні системи зарубіжних країн*. № 4(69). 2015 URL: <http://repository.kazguu.kz/bitstream/handle/123456789/280/5.%20%D0%91%D0%B5%D0%BB%D1%8B%D1%85%20%D0%92.%D0%A1.%20%D1%81.%2030-35.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
3. Горев В.О. Свобода договору як загальна засада цивільного законодавства України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2007. 203 с.
4. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения: Изд. 2-е, испр. Москва : «Статут», 1999. 848 с.
5. Голубева Н.Ю. Свобода договору як принцип цивільного права *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 51. С. 65–70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2009_51_11.
6. Воловик О.А. Еволюція мети договірної свободи права крізь призму економічного підходу: (історія та сучасні тенденції). *Вісник Вищої ради юстиції*. 2013. № 2. С. 134.
7. Полич С.Б. Принципы гражданского права – оценочные категории? *Проблемы права*. 2015. № 4(52). С. 136.
8. Сергієнко В.В., Півовар Д.П. Порухення принципів цивільного права при регулюванні відносин укладених типовими договорами. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)*. 2015. № 4. С. 22.
9. Василенко М.Є. Свобода договору, обмежена публічним порядком та моральними засадами суспільства, у континентальному цивільному законодавстві. *Порівняльно аналітичне право*. 2014. № 8.
10. Герман К.Ю. Розвиток ідеї свободи у філософських та правових дослідженнях. *Право та інновації*. 2015. № 3(11). С. 115–123. С. 121.
11. Басай О.В. Принцип свободи договору за цивільним законодавством України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2013. Випуск 1(3). С. 125. С. 117–127.
12. Никифорак В. Межі свободи договору крізь призму розумності, справедливості та добросовісності. *Юридичний вісник*. 2019. № 4. С. 105–111.
13. Віктор Ладиченко, Ірина Кравцова. Теоретичні аспекти співвідношення вертикальних обмежень та принципу свободи договору. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 4. С. 163–170.
14. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. URL: https://www.law.kuleuven.be/personal/mstorme/2009_02_DCFR_OutlineEdition.pdf.